

Doktor Abdullah Cevdet'te Din Algısı

Osman Demir*

Öz: Osmanlı coğrafyasında Batı kaynaklı akımların hızla yayılmaya başladığı bir dönemde yaşayan Abdullah Cevdet, savunduğu fikirler ve bunları ifade etme biçimiyle çokça tartışılan kişilerden biridir. Dindar bir ailede dünyaya gelmekle birlikte zamanla materyalizme kayan Abdullah Cevdet, fikirlerini yaymak için telif ve çeviri faaliyetine girişmiş ve bu süreç, onun din algısının şekillenmesinde etkili olmuştur. Onun din hakkındaki görüşleri, iç dünyasındaki dalgalanmalara ve dönemin şartlarına bağlı olarak da değişmektedir. Abdullah Cevdet'in pratik dindarlığın sorunlarına yönelik görünen eleştirileri, dinin en temel kavramlarını sorgulayan ve bunlar üzerinde ciddi şüpheler uyandıran bir noktaya varmaktadır. Bu nedenle, hem yaşadığı dönemde hem de sonrasında din-sizlikle itham edilen Cevdet, materyalizmin ülkeye girmesine önyak olan isimlerin başında gösterilmiştir. Cevdet'in, bilimsel maddeciliğe ulaşmak için dini bir araç olarak kullanıp İslam dininin içeriğinden yararlandığı, ayrıca dine değil, taassuba ve dinin yanlış uygulamalarına karşı olduğuna dair birtakım görüşler de ileri sürülmüştür. Bu makalede, yaptığı çalışmalarla Cumhuriyet dönemi din politikalarını ve toplumun din anlayışını önemli ölçüde etkileyen Abdullah Cevdet'in din algısı, başlıklar halinde ele alınacak; onun, dinî konu ve kavramlar üzerinde ciddi tereddütlere ve yıkıcı etkilere sebebiyet veren bir sorgulama tarzını benimsediği gösterilecektir.

Anahtar Kelimeler: Abdullah Cevdet, Materyalizm, Din, Batılılaşma.

Abstract: Doctor Abdullah Cevdet, who lived in a period in which trends of western origin were spreading rapidly in the Ottoman territory, is among the individuals who have been frequently discussed because of the ideas he defended and the manner in which he expressed them. Even though he was born into a devout family, he turned towards materialism and translated many works to Turkish, aiming to spread his views. While he was spreading his ideas through translations, books, and articles, he accepted that political preferences are tools for philosophical issues, and that the whole is organized by philosophy. His perception of religion was formed around these ideas which he transmitted to his country. Cevdet's views about religion varies in relation to changes in his inner world, and the circumstances of his period. His criticism seems to be directed towards the way in which religion is understood or the problems of practical religiosity, but its dose increases in some places and turns into total criticism of most basic religious concepts. In addition, he never drew back from benefiting from the content of Islam to advocate his own views using this. For this reason his attitude towards religion was questioned, and he was accused by various groups of being an irreligious materialist. In this paper the religious understanding of Abdullah Cevdet who influenced religious polices and public understanding of religion in the republican period of Turkey will be discussed.

Keywords: Abdullah Cevdet, Materialism, Religion, Westernization.

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Temel İslami Bilimler Bölümü
İletişim: osmandemir@comu.edu.tr, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Terzioğlu Yerleşkesi, Çanakkale.

Atf©: Demir, O. (2011). Doktor Abdullah Cevdet'te din algısı. *İnsan ve Toplum*, 1 (2), 5-28.

Giriş

Osmanlı coğrafyasında Batı kaynaklı akımların hızla yayılmaya başladığı bir dönemde yaşayan Abdullah Cevdet, savunduğu fikirler ve bunları ifade etme biçimiyle oldukça tartışılan kişilerden biridir. Dindar bir ailede dünyaya gelmekle birlikte zamanla materyalizme kayan Cevdet, fikirlerini savunmak amacıyla telif ve tercüme eserler vermiş, sonraki din anlayışları üzerinde etkili olmuştur. Onun din algısı, doğudan ve batıdan ülkeye girmesine vesile olduğu bu fikirler etrafında oluşmuştur. İç dünyasındaki dalgalanmalara ve dönemin şartlarına bağlı olarak değişkenlik gösteren bu algının tek bir eserine dayanarak tespiti oldukça güçtür. İçinde yaşadığı toplumun din anlayışını ciddi biçimde eleştiren Abdullah Cevdet, daha çok pratik dindarlığın sorunlarını ve dinin yanlış uygulamalarını hedeflemiş görünmekle birlikte, onun giderek dozunu artıran ve sınırlarını genişleten bu eleştirileri, dinin temel kavramlarını sorgulayan, şüphe uyandıran ve zarar veren bir hale dönüşmüştür. Din ile taban tabana zıt olan akımları savunan Cevdet, bunları İslam ile uzlaştırmaya çalışmakta ve yeni bir din ihtiyacını açıkça dile getirmektedir. Bu görüşler nedeniyle yaşadığı dönemde dinsizlikle suçlanan Cevdet, sonrasında da bu ithamlardan kurtulamamış, “dindar bir dinsiz ya da dinsiz bir dindar” olmakla nitelenmiştir.¹Bunun yanında onun İslami referanslara müracaat etmesi, dini bir araç olarak kullandığı ya da din ve materyalizmi uzlaştırmaya çalıştığı (Hanioğlu, 1981, s.129–158; 2005a, s. 49–67) şeklinde yorumlanmış, bunun yanında onun eleştirilerinin dine değil, din içine yerleşen batıl inanışlara, taassuplara ve yanlış uygulamalara karşı olduğu (Alkan, 2005, s. 11; Berkes, 1998, s. 339-340) dile getirilmiştir.

Bu makalede Abdullah Cevdet’in din anlayışı başlıklar halinde ele alınacak, böylece onun dinî esaslar üzerinde ciddi tereddütler ve yıkıcı etkiler meydana getiren sorgulayıcı bir yöntemi benimsediğine ve nihai olarak dini materyalizme indirgemeyi hedeflediğine işaret edilecektir. Onun din anlayışına çeşitli çalışmalarda yer verilmekle birlikte Cumhuriyet dönemi din politikalarını ve toplumun din algısını önemli ölçüde etkilemesi bakımından müstakil ve detaylı çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Abdullah Cevdet ve Dönemi

9 Eylül 1869’da Arapkir’de doğan Abdullah Cevdet, ilk öğrenimini Hozat ve Arapkir’de tamamladıktan sonra ailesiyle birlikte Elazığ’a (Harput) yerleşir. Burada

1 Bu değerlendirme, vefatını takip eden dönemde yakın arkadaşı Hüseyinzade Ali (Turan) Bey tarafından yapılmış olup(Hüseyinzade, 1932) onu niteleyen en iyi değerlendirmelerden biri olarak görülür (Hanioğlu, 2005b).

Mamüretü'l-Aziz Askeri Rüşdiyesi'ne kaydolan Cevdet, 1885'te bu okulu bitirir ve ardından İstanbul'da Kuleli Askeri Tıbbiye İdadisi'ne kaydolar. Burada üç yıllık bir eğitim aldıktan sonra yüzbaşı rütbesiyle olur (İnal, 1999, s. 372; Özgül, 2002, s. 46). Bu dönemde, Mekteb-i Tıbbiyye'de Avrupa'dan getirilen kitapların ve eğitimcilerin etkisiyle materyalist fikirler hâkimdir. Zamanla bu mektep; pozitivist, Darwinist ve Freudist fikirlerin üreme merkezi haline gelir (Akgül, 1999, s. 132-133, 147-149). Bunun sonucunda, dini sosyal gelişmeye engel olarak gören ve ilerencilik iddialarıyla toplum değerlerine karşı çıkan bir aydın tipi ortaya çıkar. Bu döneme kadar dinî eğilimli bir ailede yetişen ve dinî vecibelerini yerine getiren Abdullah Cevdet, kısa sürede bu çevreden etkilenir. Nitekim onun ilk gençlik yıllarında *Ramazan Bahçesi* adında Hz. Peygamberi öven bir nât-ı şerif yazdığı bilinmektedir (Cevdet, 1308a, s. 82-100).

Henüz genç bir Tıbbiye öğrencisi iken okuduğu Felix Isnard'ın *Spiritualisme et Matérialisme* adındaki kitabı onu derinden etkiler. Toplumsal gelişme için ahlaki değerleri zorunlu gören ve bu görevi din yerine materyalizme veren bu eserin onun şüpheci yönünü geliştirdiği söylenmektedir (Ülken, 1979, s. 38). "Abdullah Cevdet üzerinde asıl etki yaratan olay ise, o güne kadar din hükümlerine göre açıkladığı olgularla pratik gözlemleri ve biyolojik materyalist düşünürlerin kuramları arasında oluşan büyük farktır." (Hanioğlu, 1981, s. 7-9)

Tıbbiye yıllarında başlayan bu zihinsel dönüşümü temellendirmek ve görüşlerini yaymak isteyen Abdullah Cevdet, tercüme faaliyetine girişir. İlk olarak Ludwig Büchner'e ait olan ve biyolojik materyalist görüşleri halkın anlayacağı bir seviyede ele alan *Kraft und Stoff* adlı kitabın bir bölümünü *Fizyolocıya-i Tefekkür* (1890) adıyla çevirir. "Anlaşılması oldukça basit olan bu kitap, hem onun hem de dönemin materyalistleri üzerinde oldukça etkili olmuştur." (Hanioğlu, 1981, s. 15 dn:47) Ancak o, eserin en çok tepki çeken "Allah Fikri" bölümünü çevirmez.² Bunun yanında Karl Vogt, Ernest Haeckel ve Herbert Spencer gibi kişilerin tesiri altında, *Dimağ* (1890), *Fizyolocıya ve Hıfz-ı Sıhhat-i Dimağ ve Melekât-ı Akliyye* (1894) adlarıyla biyolojik materyalizm ve dönemin yaygın temayülü olan beynin fonksiyonları üzerinde duran kitaplar yayımlar ve aynı konular üzerinde *Maârif, Musavver Cihan ve Resimli Kitap* mecmualarında makaleler yazar. Bir felsefe ansiklopedisi niteliğinde olan ve daha çok İslam âlimleri ile biyolojik materyalist filozofların fikirlerini bağdaştırmaya çalışan *Fünûn ve Felsefe* (1891) adlı çalışmasını ise Cenevre'de hazırlar. Tüm bu faaliyetler onu "siyasal tercihlerin felsefi tercihler için bir araç olduğu ve tüm olguların felsefe tarafından düzenlendiği" üzerinde düşündürmeye başlar (Kuran, 1945, s. 63).

2 Nitekim onsekiz yıl sonra yapılan çeviride, muhtemel tepkilerden çekinen mütercimler, kitapta bulunan dinî yorumların İslam'a değil Hristiyanlığa karşı olduğunu açıklama gereği duymuşlardır (Büchner, ty., s. 6).

Abdullah Cevdet, rejim aleyhtarlığı yapan çeşitli siyasi hareketler içinde de aktif rol alır. Bu amaçla, 3 Haziran 1889'da diğer Tıbbiyeli arkadaşları İbrahim Temo, İshak Sükûti, Mehmed Reşid ve Hikmet Emin ile birlikte daha sonraları "İttihat ve Terakki Cemiyeti" adını alacak olan cemiyetin kurucuları arasında bulunur (Kaygusuz, 2002, s. 29). Bu dönemde Tıbbiyeliler, siyasal sistemden rahatsızlıklarını, biyolojik materyalizmi savunan kitapları yaygınlaştırarak göstermekteydiler (Hanioğlu, 1981, s. 22; Kandemir, 1932, s. 106-107). Böylece II. Abdülhamit'e karşı yürütülen propagandanın önde gelen isimlerinden olan Abdullah Cevdet, çeşitli vesilelerle İstanbul'dan uzaklaştırılmış ve tutuklanmışsa da her konumda faaliyetini sürdürür (Hanioğlu, 1981, s. 34, 40).

Abdullah Cevdet'in fikirlerinin yaygınlaşmasında Meşrutiyet döneminde garpçılık/Batıcılık denilen akımın savunuculuğunu yapan *İctihad Mecmuası*'nın büyük önemi vardır. Temelde materyalist değerleri esas alan bu mecmua, 1904-1932 tarihleri arasında toplam 358 sayı çıkmıştır. Birçok Batılı pozitivistin ve aralarında İslam aleyhtarlığıyla tanınan filozof, şair ve yazarın eserleri ve makaleleri burada Türkçeye çevrilir. Burada yayımlanan yazılar incelendiğinde, *İctihad*'ın bütün yayın hayatında din konusunda sistemli bir programı olduğu görülür. Mecmua Meşrutiyet'ten itibaren genel olarak dinlerde, özel olarak da İslamiyet'te bir takım sosyal konularda yenileştirme ve değiştirmelerden başlayarak sonuçta inanç meselelerinde şüphe ve tereddüt uyandıracak yayımlara girişmiş, zaman zaman deist bir din telakkisine de sapanmıştır. (Polat, 2000, s. 446). Din aleyhtarı makaleler nedeniyle birçok defa kapatılan mecmua, sonradan *Cehd*, *İşhâd*, *İştihâd*, *Âlem-i Ticaret* ve *Sanayi* gibi değişik adlarla yayınlanmaya devam eder (Özgül, 2002, s. 46-47). Giderek materyalist fikirler ve İslam dinine yönelttiği eleştiriler ile tanınan Abdullah Cevdet gerçek ününü, Dozy'nin *Tarih-i İslâmiyyet* adını taşıyan kitabını tercüme etmesiyle kazanır. Bu kitap aleyhinde aldığı eleştiriler, din düşmanı olarak tanınmasını sağlar. Onun eleştirilmesinin asıl nedeni ise eserin girişinde "ifade-i mütercim" başlığı altında kaleme aldığı yazıdır (Dozy, 1908). Bu ifadeler, yer yer dindar insanların samimi duygularını rahatsız eden bir tavra dönüşmüş ve hakkında reddiyeler kaleme alınmıştır. Cumhuriyet döneminde ise mevcut idareyle iyi ilişkiler kurmaya dikkat eden Abdullah Cevdet, 29 Kasım 1932 yılında ise kalp sektesinden hayatını kaybetmiştir.

Abdullah Cevdet, çeviri, derleme, şiir ve makale türlerinde birçok eser üretmiştir. Bu eserlerde, onun birbiriyeli ilişkisiz görünen birçok konuyu ele aldığı, bu nedenle de ansiklopedizm akımına dönüşü temsil ettiği söylenmiştir (Mardin, 1964, s. 16). Onun felsefe hakkında yaptığı derlemeler de pek çok düşünürün görüşlerini içeren ve açıklayan birer küçük felsefe ansiklopedisi niteliğindedir (Hanioğlu, 1981, s. 162). Şiirde de oldukça başarılı olan Abdullah Cevdet'in aynı zamanda, Hugo, Goethe, Ömer Hayyam gibi düşünürlerden yaptığı şiir çevirileri de bulunmaktadır.

Abdullah Cevdet'in Din Anlayışı

Akil ve Bilim Dini

Abdullah Cevdet'in dine bakışında dönemin moda akımlarından olan pozitivistin büyük etkisi vardır. O, dinin asırlar boyunca faydalı işler yaptığını kabul etmekle birlikte artık süresini doldurduğunu ve yerini akıl ve bilim eksenli bir sisteme bırakması gerektiğini düşünmektedir. Ona göre insanlığa mutluluk vermeye uygun olan tek sistem akıl, ilim ve hürriyettir. Bu nedenle Cevdet, dönemin aydınlarına İslam'ı pozitivistle değiştirmek yerine bilimsel kavramları İslami bir içerikte sunmayı teklif etmektedir (Hanioglu, 1997, s. 136).

Akil ve bilime dayalı bir ideolojiyi savunan Cevdet, zaman zaman bu kavramları dinin içinden üretmeye de çalışmıştır. Böylece din, akla ve bilime önem veren ancak yanlış uygulamalar nedeniyle bu yapıdan uzaklaşan bir sistem haline gelir. Ona göre akıl ve bilim, Batı'nın ilerlemesinin en önemli sebebi ve toplumsal gelişimin anahtarıdır. Bu nedenle içinde yetiştiği toplumun din anlayışını sert biçimde eleştiren Abdullah Cevdet, tercüme fikirlerle görüşlerini desteklemektedir. Onun rahip Meslier'nin gözünden baktığı din, hür düşünceye aykırı, hayal yığını bir sistemdir. Bu sistemin kahramanı olan Allah, bir araya gelmesi ve birleşmesi imkansız olan sıfatlarla donanmış olup cahil ve esir olan insanlığın gerçek düşmanıdır. İnsanlığı bedbaht eden şeyler, din etrafında uydurulan şeylerdir. Bunun karşılığında insanlığa salah ve saadet vermeye yegane uygun olan şey ise akıl, ilim ve hürriyettir. İnsanlık batıl fikirlerinden uzaklaşmak sayesinde kötü ahlaktan ve dertlerden kurtulabilir (Cevdet, 1330, s. 4071). Abdullah Cevdet, İslam dininin mevcut şekliyle gelişmeye mani, gereksiz ve bilim dışı bir din olduğunu ve şiddetle reforma ihtiyaç duyduğunu belirtir. (Dozy, 1908, s. 720-721). Ona göre gerçek dindarlık ile akıl ve bilimin lokomotifleri olan hür düşünce arasında herhangi bir muhalefet yoktur. Çünkü din akıldır ve aklı olmayanın dini yoktur. Bir bakıma seçkinlerin dini ilim, avamın ilmi ise dindir. Bu nedenle dinin ve ilmin eşit olarak terakki ve tekâmül etmesi gerekir (Cevdet, 1912, s. 66).

Abdullah Cevdet, bilimin kumandanı olarak ise felsefeyi görür. Ona göre toplumların geleceği açısından felsefenin önemi büyüktür ve bunu kaybeden milletler büyük zarar göreceklerdir. Felsefe insanın sakat telkinlerden ve terbiyelerden kurtularak özgürleşmesini sağlar (Cevdet, 1916b, s. 30-32, 47). Bu hususta Isnard ve Büchner'in etkisinde kalan Cevdet, felsefenin insanlığın mutluluğunu hedeflediğini belirtir. Bu nedenle felsefenin açtığı aydınlık ve kurtarıcı yol takip edilmeden, hayvani geçmişlerden uzaklaşmak ve tabiat kanunlarının esaretinden kurtularak mükemmelleşmek mümkün değildir. Ona göre, "hikmet sevgisi" anlamına gelen felsefe, insanların menşei, meydana geliş şekli ve alemle ilişkilerini konu edinir. Felsefe, olaylar arasında mantığı bağlar kurar ve elde ettiği kanunlar, hem kendisi hem de bilim tarafından rehber edinilir (Cevdet, 1916b, s. 10-11).

Abdullah Cevdet Müslüman bir toplumda felsefenin itibarını artırmak amacıyla görüşlerini İslami kaynaklardan alıntılarla da destekler. Bu nedenle, “Her kim kendisine bir hikmet verilmişse ona çok büyük bir hayır verilmiştir.” ayetindeki “hikmet” kelimesini “felsefe sevgisi” olarak tercüme eder. Böylece ayetin anlamı; “Allah, istediğini felsefi feyze mazhar eder ve felsefi feyizlere mazhar edilen kimseye de pek çok iyilik verilmiştir”, olmaktadır (Cevdet, 1916b, s. 48). O, felsefenin değeri hususunda Hz. Muhammed’in hadislerine de müracaat eder. Bu çerçevede; “Âlimin âbide üstünlüğü, ayın bedir gecesinde diğer yıldızlara olan üstünlüğü gibidir”, “Hikmet müminin yitiğidir”, “Müminin ganimet-i vicdanı hikmettir” sözlerini sıralar. Bunun yanında İslam alimlerinin görüşlerine de yer verir. Bu bağlamda Seyyid Şerif Cürçânî’nin felsefeyi, “insanların güç yetirebildikleri ölçüde ebedî saadeti kazanmak için Allah’a benzemeleri, cismani ve hayvani arzulardan sıyrılmaları” şeklinde tanımladığını belirtir. (Cevdet, 1916b, s. 23). Bu görüşün izahında, felsefenin ameli faydaları temin etmeyi amaçladığını ve şuur iradesinin kişiyi bu yöne sevkettiğini ifade eder. Çünkü insan eşyayı olduğu gibi görmek, yani Allah’ın gözüyle temaşa etmek istemektedir (Cevdet, 1916b, s. 126). Ona göre felsefeyi Allah’ın sıfatlarının bir incelemesi olarak ele almak da mümkündür. Bu durumda felsefenin amacı, ilahî sıfatların insana ilmî faaliyette bulunmayı emrettiğini göstermektir. Bu sayede Allah’ın her bir sıfatı, insanları ilmi araştırmalara teşvik eden bir emir haline dönüşür (Cevdet, 1916b, s. 21).

Abdullah Cevdet’in akıl ve bilim merkezli bir dini ve fazilet temelli bir ahlaki savunması, hayatının son demlerinde Bahâîlik³ dinine meyiletmesine yol açmıştır. Bir bakıma o, 19. yüzyılda İran’da Mehdi inancının bir uzantısı olarak ortaya çıkan bu akımda, maksadını gerçekleştirmeye müsait bir zemin bulur. Abdullah Cevdet, *İctihad*’ın Mart 1922 tarihli 144. sayısında yeni bir din olarak Bahâîliği önerip peygamber hakkında hüremetsiz ifadeler kullandığı iddiasıyla hakkında dava açılır (Lewis, 1980, s. 533). Dört buçuk sene süren muhakemenin ardından iki seneye mahkum olsa da, ona isnad edilen peygamberlere hakaret suçunun kaldırılmasına karar verilir (Koçu, 1958, s. 37). Abdullah Cevdet, Bahâîliğin bütün insanlar için ortak bir din olmasını teklif etmiş, Hz. Peygamber’in “Din akıldır; akı olmayanın dini de yoktur”, sözünü hatırlatarak Bahâîliğin akılla ve bilimle çelişen hiçbir fikir ve hüküm ihtiva etmediğini öne sürmüştür. O İslam’ı eleştirip onun yerine bir başkasını önerirken bile bu dinin içeriğinden faydalanmaya devam etmiştir.

Abdullah Cevdet’e göre insanlığın büyük bölümünü kucaklayan İslâm ve Hristiyanlık gibi dinler, insanlığın kardeşliğini ve selametini tesis edememiştir.

3 Bahâîlik, 1844’te Bab adı verilen Seyyid Ali Muhammed’in yeni bir çağın ve yeni bir peygamberin geleceğini ilan etmesiyle başlamıştır. Bahâîliğin kurucusu ise lakabı Bahâullah olan Mirza Hüseyin Ali’dir ve bu şahıs 1863’te Bağdat’ta sürgünde iken peygamberliğini ilan etmiştir (Fıçlalı, 1983, s. 210-219; 1994).

Bahâilik ise dinlerin yaymaya çalıştığı merhamet ve muhabbete dayanan hakikatleri yaymayı başarmıştır. Bahâullah'ın tesis ettiği, oğlu ve halefi Abdülbahâ'nın genişleterek yaydığı Bahâilik dininde, akıl ile çelişen hiçbir fikir yoktur. Bu nedenle dünyayı aydınlatmak için Bahâiliğe ait fikirlere sarılmak gerekir. İslam ve Hristiyanlık gibi dinler, kutsal kitaplarında bulunan merhametkâr prensiplerden uzaklaşmışlardır. Kur'an'da ve hadislerde kardeşlik ve sevgi mesajları verilmeyle birlikte, bunun uygulandığını söylemek güçtür. Bu iddiasını İslam tarihinden subjektif yorumlarla destekleyen Abdullah Cevdet, bu gerçeklerin merhamet ve rahmet vasfını taşıyan bir din ile telifinin mümkün olmadığını söyler. Örnek olarak ise, Hristiyanların haclı seferleri sırasında yaptıklarını ve Hz. Peygamber döneminde Benî Kureyza Yahudilerine yapılan muameleyi gösterir. Bahâullah'ın sözleri ise, her asırda insanlığa tekrar edilmesi ve ruhlara derinden derine yerleştirilmesi gereken ifadelerdir. Hz. Bahâullah'tan önce insanlar içinde merhameti, muhabbeti ve barışı bir ayin haline getiren ve bunun için gereken nur ve harareti veren bir mürşit yoktur (Cevdet, 1922, s. 3015). Abdullah Cevdet'e göre Bahâilik münferit bir din değil, karakter oluşumunda tüm dinlerde ortak olan esaslara dayanan bir sistemdir. Bütün felsefi ve fikri hareketlerin öğretimi onda mevcuttur. Her din sahibi, Bahâilik'te en yüksek inanç ve beklentilerini görmektedir. O, bu dönemde *İctihad Mecmuası*'nda Bahâilik lehinde seri yazılar yayımlamıştır (Emin Âli, 1921, s. 2952-2955; 1922a, s. 2983-2985; 1922b, s. 2999-3003).

Abdullah Cevdet'in İslam dininin hurafesiz ve saf hali gibi gösterdiği Bahâiliği materyalizme geçişte basamak olarak kullanmak istediği belirtilmekle birlikte (Hanioglu, 1981, s. 338-339; Polat, 2000, s. 447) yukarıdaki ifadelerden hareketle bu dinin, onun zihnindeki ideal din anlayışını temsil ettiği söylenebilir. Onun gözünde Bahâilik, insanlığı ihtiyaç duyduğu barışa götüren yegâne sistemdir. İslam dininin son ve evrensel din olma vasfının ve meşruiyetinin sorgulanmasına yol açan bu düşünce karşısında, onun dinin değil batıl inancın ve taassubun karşısında olduğunu söylemek ise (Alkan, 2005, s. 11; Berkes, 1998, s. 339-340) oldukça güçtür.

Vicdan ve Fazilet Ahlakı

Abdullah Cevdet, dinin akla ve bilime indirgenmesinden doğan ahlaki boşluğu, merkezinde vicdan ve fazilet kavramları bulunan seküler değerler sistemi ile doldurmaya çalışır. Ona göre Allah'a inanmayan bir cemiyetin pek âlâ iyi bir şekilde yaşaması mümkündür, ancak fazilete inanmayan bir cemiyet için çöküş çoktan başlamıştır. Fazilet, bizleri başkalarına iyilik etmeye ve böylece en yüksek saadete ulaşmaya sevkeder. O olmadığında ise hayatın tadı kalmaz ve cemiyet temelden çökmüş olur (Cevdet, 1932e, s. 5691). Böylece Isnard'da olduğu gibi din ve ahlakı birbirinden ayıran Cevdet, ahlakın temelini dine dayandırmayı doğru bulmamaktadır. Çünkü zamanla dinler ortadan kalkacak ve onların yerini kendi başarılarına insanlığı yönetmeye yeterli olan ilkelere dayalı sağlam ve gerçek bir ahlak

anlayışı alacaktır. Bunun halka anlatılması gerektiğini söyleyen Abdullah Cevdet, geleceğin dünyasına bilimsel maddeciliğin hükmedeceğini, felsefenin ise bu sağlam ahlakın ve gerçek ilkelerin tanınmasını sağlayacağını söyler (Hanioğlu, 1981, s. 7-9). Bu nedenle o, insanlığı geliştirmekten uzak olan din yerine sistemli olarak vicdan terbiyesinin konulması gerektiğini belirtir:

“Dinlerin kıymeti ana kitaplarında yazılı bulunan prensiplerde değil pratik hayat-taki tecellilerinde kendini gösterir. Bilhassa şarkta bugün din uhrevi bir ilimdir. Bizdeki şu anki etkileri ve görünümü düşünüldüğünde ise din tam muhrib-i dünya, yani dünya hayatını tahrip eder. Bir dinin kıymeti, takipçilerine temin ettiği saadet, refah ve fazilet ile ölçülmelidir. Dinin esas kitaplarında istediği kadar faziletli ahlak prensipleri bulunsun, istediği kadar “Temizlik imandandır”, “İlim talebi her Müslüman erkek ve kadına farzdır”, “Kâsib Allah’ın dostudur”, “Fakirlik dareynde yüzkaralığıdır”, “İnsan için ancak yaptığının karşılığı vardır” ibareleri levhalar halinde duvarlarımıza asılsın, temizlik Müslüman mahallelerinde değil gayr-i Müslüman mahallelerinde bulunmaya devam ettiği sürece tüm bunların bir önemi yoktur. İlme itina Müslümanlardan çok gayr-i müslimlerde görülmektedir. Biz Müslümanların ruh ve vicdanımızda hüküm süren itikatların bizi ne derekelere ve ne idraklere indirmiş olduğu meydandadır. Süleyman Dede, Müslümanların yaşadığı Müslümanlığı şuurlu veya şuursuz olarak “mevlid-i şerif”inde icmal etmiştir. Hazreti Muhammed bugün dilsen, kendisinin ümmeti bulunmayı bir nimet-i kafiye görenlerden öğrenir. Terbiye-i vicdâniyeye yaklaşmayan dinin Allah’ı “Şedidü’l-ikâb” sıfatıyla isyanlardan insanı sakındırır, “Gafûr’-Rahîm” sıfatıyla da masiyetlerin, isyanların icrasına kapıyı alabildiğine açık bırakır. Allah’a inanan, mütedeyyin fakat terbiye-i vicdâniyesi kaybolmuş halde bulunan ruhlar, naralar atarak ne yaman ve imansızca işler yaparlar. Tekrar ediyorum ki bizde itina ve muhafazaya layık bir din yoktur ve usul dahilinde verilecek bir terbiye-i vicdâniyeye sayesinde milletimiz bu manay-ı kıymetdâriyle dindar kılmak vazife-aliyyesi huzurundayız. Bizde din, “Dünya bir leştir ve onu talep eden de köpektir” nağmesiyle yaşar. Her ne olursa olsun Müslümanın ruhunda yaşayan budur. Müslüman Şark’ın gerilemesinde ve hüsrânında hiçbir amil dinî amiller kadar tenzil ve tahrîbe malik değildir. Din telakkisi gerilik yerine ilerlilik ve bozmaya bedel tamir edici bir seciye ve kudret kazanmadıkça ve tadını değiştirmedikçe adını Şark’ta anmak helak edici olmaktan devam edecektir. Binaenaleyh Türk’ün ışık kaynakları Türk’e hurafeden münezzehe yeni bir hâkime-i vicdan yaratmaya davetlidir.” (Cevdet, 1926, s. 3862-3863)

Görüldüğü üzere, İslam dininin mevcut uygulamalarından hareket eden Abdullah Cevdet, kitabî bilgilerin ve dinî ilkelerin hayata geçirilememesinden şikâyet etmekte ve dönemindeki dindarlık anlayışını sert bir şekilde eleştirmektedir. O, dinin olumsuz uygulamalarını doğru ya da yanlış ayırmaksızın genellemekte ve neticede dinin meşruiyetini sorgulayan bir noktaya varmaktadır. Böylece, dünyaya sırtını dönen ve geri kalmanın baş aktörü olan din yerine vicdana dayalı bir ahlaki değerler sistemini önermektedir. Bu tür bir yaklaşımın yapıcı olmanın uzak olduğu ise şüphe götürmemektedir. Neticede Fransız filozof Guyau’da

olduğu gibi her türlü sorumluluk ve yaptırımdan uzak bir ahlaki öneren Cevdet (Yücebaş, 1960, s. 26), daha yüksek bir dine ve ahlaka bu şekilde ulaşılabilceğini söylemektedir. O yeni ahlakın temelinde sevginin olacağını kaydetmekte ve bunun bireyi felsefi anlamda dindar kılabacağını iddia etmektedir. Onun bir din olarak Bahâiliği önerme sebeplerinden biri de budur (Hanioğlu, 1981, s. 339) Abdullah Cevdet, "Guyau'nun "istikbalin din yokluğu" ifadesinden Ludwig Büchner gibi bilimciliğin bizatihi din haline geldiği bir toplum değil, bireyi bilimin götürebileceği en uç nokta olan sonsuzluğun kenarında teslim alacak bir felsefi dindarlığı" anlamaktadır (Hanioğlu, 2005b). Abdullah Cevdet, şiirlerinde de fazilet fikrini mabut edindiğini, zayıf ya da güçlü fark etmeksizin her canlıyı sevmenin ibadet olduğunu, sevginin gerçek bir din olabilecek kadar yüce bulunduğunu ve merhamet kavramının Allah, din ve Kur'ân'ın özünü oluşturduğunu vurgulamıştır (Cevdet, 1931, s. 46; 1932c, s. 51).

Bir Araç Olarak Din

Abdullah Cevdet, fikirlerini açıklamak için İslam dininin içeriğinden de yararlanmıştır. Onun bu konuda Gustave Le Bon'un "cumhur ruhu" fikrini takip ettiği belirtilir (Meriç, 1976, s. 79). Ona göre, dinin toplum üzerindeki etkisine son vermek için Müslüman damarlara yeni bir kan nakletmek ve İslam dininin terakkiper ver prensiplerinden faydalanmak gerekir (Cevdet, 1905 s. 89). Onun asıl planı ise, İslam'ın salt dinsel kısmıyla toplumsal kısmını ayırarak dikkati ikinci kısma yönlendirmektir (Hanioğlu, 1981, s. 130-131). Bu stratejide din, içerdiği ilkeler açısından değil, toplumsal faydaları bakımından dikkate alınmaktadır. Nitekim onun "hakiki Müslümanlıkta ibadetlerin en faziletlisinin insanlara hizmet etmek" olduğunu söylemesi" buna örnektir (Shakespeare, 1908, s. 7).

Osmanlının geri kalmasında İslam'ın önemli bir rol oynadığını düşünen Abdullah Cevdet, bu olumsuz etkinin tedrici biçimde kaldırılması gerektiğini düşünür (Hanioğlu, 1981, s. 131; 1997, s. 133-136). Bu nedenle, Auguste Comte'un "Görmediğim için Allah'a inanmam" sözünü manşete taşıyan Ahmed Rıza'yı eleştiren Cevdet, bunun yerine Hz. Muhammed'in; "Din akıldır, dini olmayanın akli yoktur", "Adalet olmayan yerde Allah'ın şeriatı ve dini yürürlüktedir", "Küfür ve adalet ile mülk payidar olur, fakat İslam ve zulüm ile olmaz." hadislerini koymayı önerir. (Cevdet, 1912, s. 64-65). Bu genel tavrı gereği, Büchner'in kitabının tepki çekmesi muhtemel olan "Allah Fikri" bölümünü çevirmemiştir. Ama kitapta bulunan "tefekkür, madde ile beraber nihan olur..." şeklindeki görüşler bile yeterince tepki doğurmuştur (Hanioğlu, 1981, s. 15, dn:15).

Abdullah Cevdet ve arkadaşları (Jön Türkler) tarafından İslam dini, siyasi sahada da bir araç olarak görülmüş, İmparatorlukta meşrutiyet idaresinin yeniden kurulması yolunda bir muhalefet aracı olarak dinden yararlanılmaya çalışılmıştır. Toplumda

dinî hükümlerin etkinliğini kabul eden bu kişiler, kendi içlerindeki inanç biçimi farklı da olsa, görüşlerini halkakabul ettirmek için şeklen dahi olsa İslam dininden yararlanmışlardır. Bu çerçevede, Abdülhamid'in hareketlerinin İslam'a aykırılığını, İslami referanslarla halka ve ulemaya ispata çalışmışlardır (Hanioğlu, 1981, s. 141-142; 2001, s. 305-308).

Abdullah Cevdet'in İslami referanslara başvurması, içinde yaşadığı toplumun din anlayışıyla çelişmeksizin sözlerini muteber kılmaya çabasıdır. Muhatapların hislerini rencide etmemek için başvurulan bu metodun nihai hedefinde ise materyalizmin olduğu ifade edilmiştir (Mardin, 1964, s. 169). Bu bağlamda ayet ve hadislerden örnekler veren Abdullah Cevdet, felsefenin önemini göstermek için "Hikmet ve hakikat müminin kaybolmuş malıdır, onu nerede bulursa alır ve tasarruf eder.", hadisi ile "Bilenlerle bilmeyenler hiç eşit olurlar mı?" ayetine yer verir (Cevdet, 1916b, s. 30, 125). Ludwig Büchner'in *Goril* adıyla çevirdiği *Natur und Geist* adlı eserini, "Hikmet Müslümanın kayıp malıdır." hadisiyle takdim etmiştir (Hanioğlu, 1997, s. 134).

Abdullah Cevdet Müslüman âlimlerin görüşlerinden destek almayı da ihmal etmez. Ona göre biyolojik evrim düşüncesi, İslam düşünürleri tarafından çok önceden benimsenmiştir. Bu amaçla Ebü'l-Alâ el-Maarrî'nin eserlerini Darwinizm denilen ahkam-ı tekâmülün (evrim) esasını ortaya koyan kitaplar olarak gösterir (Cevdet, 1916b, s. 23-24). İslam'ın biyolojik materyalizmi desteklediğini göstermek için ise bu nazariyenin Kur'an'da özet olarak rumuzlu bir şekilde geçtiğini belirtir (Cevdet, 1923, s. 3202). Biraz daha ileri giden Cevdet, Hz. Muhammed'i bir peygamber olarak değil, biyolojik materyalizmi savunan bir kişi olarak görme eğiliminde olduğunu belirtir. Ona göre İslam toplumlari Hz. Muhammed'in yaşadığı dönemdeki ideal şekli almadıkça toplumsal dönüşüm sağlanamayacaktır (Hanioğlu, 1981, s. 136-137; 1997, s. 135-136). Bir başka yerde Mevlânâ'nın, Lavosier'in "Hiçbir şey yoktan var olamaz, hiçbir şey de varken yok olamaz." prensibini Kur'an'ın bir ayetine dayanarak kesin olarak teyit ettiğini söyler (Cevdet, 1329, s. 1900-1902). Böylece İslam ve materyalizmi bağdaştırmaya çalışan Abdullah Cevdet (Hanioğlu, 2005a, s. 49-61), aslında son derece güç bir işe kalkışmıştır.

Abdullah Cevdet, yeri geldiğinde İslam'ı ve onun peygamberini övmekten çekinmez ve hakiki Müslüman mezhebini ve Hz. Peygamber tarafından tesis edilen şeriatini, hak mezhep olarak takdim eder (Cevdet, 1908, s. 5895), İslam'da taassubun yeri olmadığı göstermeye çalışır (Le Bon, 1327, s. 92 dn.1). Dinsizlikle itham edildiğinde ise, İslam dininin değil, İslam'da ve her dinde mevcut olan batıl inanışların düşmanı olduğunu, çünkü bunların insanlığı terakkiden menedip, saadet ve refahı tatmalarına engel olduğunu, bireyleri ve toplumları canavarlar gibi birbirlerine boğdurduğunu ifade eder. O Müslümanlıkta bulunan yüksek fazilet prensiplerini tebcil ettiğini söylemeye hacet bile olmadığını belirtir. Cevdet, *Cihân-ı İslama*

DairDair Bir Nazarı Tarihi ve Felsefi adını taşıyan küçük risalede İslam'da varolan bu prensipleri özetlemektedir (Cevdet, 1932a). Fakat ona göre bu yüce hükümler, sadece İslam'ın malı olmayıp, Hz. Muhammed'den birkaç bin sene evvel yaşayan Zenon ve Buda gibi kimselerde de mevcuttur (Cevdet, 1924, s. 3445) .

Abdullah Cevdet, bir başka yerde İslam dini hakkındaki kanaatlerinde samimi olduğunu şöyle özetlemektedir:

"...Şu sözlerim riyâkârâne bir dindarlık eseri addolunmasın. Türkiye'de Doktor Büchner'in eserlerini kısmen tercüme ve neşreden ilk bendeniz oldum. Şimdi Büchner'i tahtie etmemekle beraber insanlar için haddizatında Müslümanlık kadar sade ve makul bir din az bulunur itikadındayım ve İslam'ı bugün körcesine bir bağlanma ile değil bir tamik-i hirendişane ile takdir ve hakimane ve hürendişane olan ahkâmını tebci ediyorum. Binaenaleyh İslamperestane sözlerim bir gürûh-ı mutaassıbın hoşuna gitmek gibi süflî bir emele hizmeten değildir..." (Cevdet, 1912, s. 65-66)

Abdullah Cevdet'in din hakkında ortaya koyduğu, kendisi açısından maksatlı, muhatapları açısından ise çelişkili olan bu ifadeler, toplumda onun hakkında bir kafa karışıklığının oluşmasını sağlamış, bu nedenle gerçek maksadını sürekli olarak açıklamak zorunda kalmıştır:

"Açık yürekle söylüyorum; ben İslam'ın değil, itikadın değil küfrün ve tereddüdün aleyhindeyim. Küfürden muradım manayı lügavîsidir ki setr-i hakikattir. Tereddütten muradım imansızlıktır. Biz küfür ve imansızlıkla maznûnuz. Çünkü setr-i hakikat etmeyi keşf-i hakikat etmekten daha çok seviyoruz. İmansızlıkla malûlüz, çünkü iman sahiplerinin şanından olan hiçbir amelin âmili olmadık. Darü'l-İslamî âdâyı mütecâvizesine karşı müdafaâ ederek onların doğruca cenete gideceğine huri ve gılman ve niam ve huzûzâtı gunâgun ile mâlâmâl olan behçet-i âlâya gideceğine en kuvvetli imanla iman etmeleri lazım gelenlerden hemen hiçbir kişinin Çatalca hattı müdafaasında veya daha ileride şehit düştüğü görülmedi. Ben o itikada gitmek istiyorum ki bana vatan için feda-yı nefis etmeye kadar her muktezâyı kuvveti versin. Karanlıkta elimden tutsun" (Le Bon, 1913, s. 18-19, 21)

Ancak Abdullah Cevdet'in sözleri ve fiilleri arasında oluşan bu fark, onun dindarlığı konusunda oluşan tereddütleri ortadan kaldırmakta başarılı olduğu söylenemez. Nitekim ömrünün sonlarında dine döndüğü ifade edilse (Ergin, 1942, s. 184-185) ve bu durum kendi ifadelerinden yola çıkarak ispata çalışılsa da (Hüseynzade, 1932, s. 5896) cenazesi sırasındaki tartışmalar bunun inandırıcı bulunmadığını göstermektedir.⁴

4 İbnü'l-Emin, Abdullah Cevdet'in cenazesinde cenaze namazının kılınıp kılınmaması konusunda münakaşalar yaşandığını ve en sonunda Peyami Safa'nın şu sözleri üzerine namazının kılınmasına karar verildiğini bildirmektedir: "Abdullah Cevdet merhumun, namazım kılınmasın diye bir vasiyeti yoktur. Onun ruhunu tazib etmekten çekiniyorsunuz, o halde namazı kılınmalıdır." (İnal, 1999, s. 372; Ergin,

Sevgi ve Merhamet Tanrısı

Abdullah Cevdet'in din algısı, onu sevgi ve merhamet yönü ağır basan bir tanrı inancına sevk etmiştir. Bu nedenle evrendeki kötülükler ile Allah'ın iyiliği ve merhameti arasındaki ilişkiyi anlamakta zorlandığını belirten Cevdet, adalet sıfatı olan Allah'ın kötülük işleyenleri cezalandırmaması gerektiğini belirtir. Çünkü insanların salih ya da günahkâr olmaları, bu tabiatla yaratılmalarına bağlıdır. Bu nedenle günah işleyenlere ceza vermek hikmet sahibi olan Allah açısından bir cehalet eseri olarak görülmelidir (Hayyam, 1926, s. 348 dn.). Evrendeki tüm varlıkların ilahî iradeye tabi olduğunu belirten Abdullah Cevdet, dolayısıyla tüm işlerden O'nun sorumlu olduğunu söyler. İbadetlerini yerine getiren kişiler de kendi haklarıyla cennete giremedikleri gibi kötülük yapanlar da kendi haklarıyla cehenneme giremezler. Bunun aksini düşünmek, tüm kötülük ve çirkinliklerin Allah'ın iradesi dışında gerçekleştiğine inanmaya götürür (Hayyam, 1926, s. 62 dn.).

Abdullah Cevdet'e göre Allah'ın iyilik yapmaktan kendini alıkoymaya hakkı yoktur. Çünkü gerçek manada cömert olan bir kimse, verdiği şeyi geriye almamalıdır. Onun, verdiği nimetlere karşılık olarak insanlardan şükür beklemesi de doğru değildir. Bunun gibi, nankörleri yaratan Allah'ın halkın zulüm görmesini sağlamaya da hakkı yoktur. O insanlara sorumluluklar veren ve bunun karşılığında çeşitli mükafat ve cezalar vaat eden tanrı anlayışına da karşıdır. Ona göre bu durum, insanların bir fiili sadece iyilik ya da kötülük olduğu için yapmalarıyla çelişir. Esas olan bir kimsenin mükafat ümidi ya da ceza korkusu olmaksızın iyi olmasıdır. Bu nedenle insan sadece yaptığı fenalıktan dolayı değil, yapabildiği halde yapmadığı iyilikten dolayı da mesuldür (Meslier, 1929, s. 138 dn.). Abdullah Cevdet, cezanın "Allah sevdiğine dert verir" şeklinde bir inanç haline getirilmesine de karşıdır. Hatta bu inancı son derece zararlı bir düşünce olarak bulduğunu ifade eder (Meslier, 1929, s. 178 dn.).

Abdullah Cevdet, imanın altı şartından biri olan "hayrın ve şerrin Allah'tan olması" ilkesinin de Müslümanlarca yanlış anlaşıldığını söyler. Ona göre bu söz, "Allah böyle takdir etmiş, bizim salih ya da asi olmamız kendi kudretimizde değildir", anlamına gelmez. Aslında bu söz; "Tarlayı ekmek bizdendir; ancak tarlayı ekmek gerektiğini bizlere bildiren akıl, fitrat tarafından verilmiştir" demektir (Cevdet, 1907, s. 12-14). O, bir başka yerde sevgi ve merhamet yönü ağır basan tanrı inancına dayanan din algısını şöyle ifade eder:

1942, s. 185). Reşat Ekrem Koçu, onun cenaze töreni hakkında ise şu bilgileri vermektedir: "Onun tabutu musalla taşına konduğunda cemaat cenaze namazına durmağa hazırlanırken liberal bir genç, Vefa Lisesi tarih muallimi İlhan Şevket, Abdullah Cevdet isminden yanıldıklarını ölü'nün tanınan bir dinsiz olduğunu söylemiştir. Cenaze namazını o zamanki Ayasofya imamı, tevbe-i nasuh olabilir, diye kıldırıştır (Koçu, 1958, s. 37).

"Müslümanlık sade ve safi bir dindir. Hazreti Muhammed: "Allah'a inandım! Sonra dosdoğru ol", buyurmuştur. İnsan-ı kâmil olmak da ancak budur. Herkesin Allah inancı farklı olabilir. İnancı seninki gibi olmayan birisi mühlit değildir. Allah dilediğini doğru yola sokar. Bizde hidayet ve dalalet tariklerini seçme kudreti yoktur. Allah istediğini aziz, istediğini ise zelil kılar. Eğer biz dalaletle uğramış isek böyle olmamız murad-ı ilahî neticesidir. Dalalet ve tuğyan yolunda bulunmamızdan mesul Allah'ın kendisidir. Ancak onun muâteb tutulması lazım gelmez mi? Eğer Allah şerri murad ederse, benim buna rağmen hayırhâh kalmam nasıl mümkün olur? Eğer şerri murad etmezse, şerrin niçin hâlikıdır? Ömer Hayyam bir rubaisinde diyor ki: "Allah Cennet yarattı, Adem'i yarattı; arkasından Şeytan'ı yarattı. Adem'i onun dâm-ı iğfaline düşürdü. Adem, yasak meyveyi yedi. Adem'in yüzü gınahtan siyah oldu. Allah'tan mağfiret iste fakat bu mağfireti Allah'ın yüzüne çarpmak için al!" Bu ne müthiş mantıktır, bu ne ateşten lisandır. Bunda taşlara tesir edecek bir mantık kudreti var. Biz Sebilü'r-Reşâdçılarını inandıkları cennete ve cehenneme inanmıyoruz. Onlar fenalık işlemiyorlar, çünkü cehennemden korkuyorlar. Onlar namaz kılıyor, tespih çekiyor, oruç tutuyor, hacca gidiyorlar ise bunlarla kendilerine cennet, huri ve gılmân temin ediyorlar. Cehennemden korktuğu için ve yalnız bunun için fenalık yapmayan adam yine fenadır. Ancak mükafat-i uhreviye temin etmek maksadıyla iyi olan adam hakikatte iyi değildir. Biz iyiliği iyi olduğu için yaparız, fenalığı ise fena gördüğümüz için yapmaktan imtina ederiz. Bizim dinimiz din-i muhabbettir, din-i ihlâstır. Bizim peygamberimiz akli selim ve hissi selimdir" (Cevdet, 1924, s. 3446)

Abdullah Cevdet, Allah'ın kendisine karşı gelme iradesi bulunan insanlar yaratmasını bir acizlik olarak görür. Allah, böyle kusurlu mahluklar yarattığı için kendisine acımalıdır. O'nun vazifesi bunları cezalandırmak değil, mümkün olduğu kadar bedbahtlıklarını hafifletmek ve bu iradeler ne kadar fena iseler o nispette iyi sabırlı ve cömert davranmaktır. Şayet günahkârlar ıslah edilebiliyorsa, bu durumda cehennem inancı tüm reddedilmişlerin gözlerini açmaya, onlara doğru yolu göstermeye ve biran önce cennete çıkmalarına çalışan bir mektep olmalıdır. Eğer bunlar ıslah edilemiyorsa da, bu durumda kerem sahibi varlığın çıkıp bunların musibetlerini saadete çevirmesi gerekir. Bunun dışında bir kulu huzurundan sonsuza dek kovan bir Allah, kendisini bir ruhtan uzaklaştırmış ve kudretini sınırlamış olur (Meslier, 1929, s. 408-409 dn).

Abdullah Cevdet, eleştirilerini İslam inancının temel ilkelerinden olan kâdir-i mutlak tanrı anlayışına da yöneltir. Ona göre kâinatı dilediği gibi idare eden yüce bir zatın varlığını kabul etmek, büyük bir safdillik olmanın ötesinde insanları tedavisi mümkün olmayan bir mantıksızlığa sevkeden ve insan ruhunun üzüntü verici bir derecede küçülmesini sağlayan bir inanıştır (Cevdet, 1932d, s. 3270). Bunun ötesinde her şeye gücü yeten (kâdir-i küll) ve en zalim günahları bile affetme imkanı olan bir Allah'a inanmak ise ahlakı bozmanın en güçlü nedenlerindedir. Bu nedenle dinî prensipler üzerine kurulan ahlakın son derece çürük olduğunu belirten Abdullah Cevdet, Guyau gibi hakiki filozofların metafizik yaptırım ve yükümlü-

lükten uzak olarak tesis ettikleri ahlaki tavsiye eder (Meslier, 1929, s. 428-429 dn). Bu bağlamda Müslümanların Allah'ın af ve merhametini sınırsız bir ummana benzetmelerini de eleştiren Cevdet, böyle bir Allah tasavvurunun, hırsızların, canilerin, haydutların ve zalimlerin işine geldiğini belirtir (Meslier, 1929, s. 468 dn).

Abdullah Cevdet, akıl ve bilim ölçüğünde kurguladığı din anlayışını ilahî varlık telakkisi ile uyumlu hale getirmeye çalışır. Buna göre Allah'ın sonsuz yetkinliğe sahip sıfatları vardır. Bunların her birinin kendine has idaresi, kanunları ve belirli özellikleri vardır. Ona göre sıfatların bir özelliği olan kanunlar ve bunlarla bağlantılı olan sırlar, bilim ve fen ile tespit edilir. Bu kanunlar sanatlı bir şekilde tatbik edilir. İnsanlar, ilahî sıfatların ortaya koyduğu kanunların künhünü tam olarak kavrayamazlar. Allah, insanın bu sırları keşfetmesini istemektedir. İnsanoğlu bir noktaya kadar derinleşerek bu sırlardan istifade eder ve bu derecede faydalanır. Ona göre "Bana dua edin size cevap vereyim" ayetinde kastedilen şey de, Allah'ın kemal sıfatlarına tabi olan kanunlardaki sırları keşfetmek ve bunların sonuçlarını elde etmektir. Ona göre bu ayetin manası: "Benden yardım isteyin, ben sizin arzunuza yerine getiririm." demektir. Abdullah Cevdet'e göre burada geçen "yardım isteme" ifadesinden kasıt, ilahî isimleri tespit taneleri ile zikretmek değildir (Cevdet, 1916b, s. 20-21).

Abdullah Cevdet, şiirlerinde de bu hususu dile getirir:

Şerre de kâdir olan Allah'a kul olamam,
Yalnız hayra kadar Allah'a gidiyorum,
Buzlu, karlı yollarda başım alev sarılı,
Geceleri yararak, sabaha gidiyorum (Cevdet, 1932c, s. 89).

Mabudum fazilet fikri, nemâzım,
Sevmektir her canı, aciz, muktedir,
Kiblem nihayetsiz feza, yıldızlar,
Tesbihimin altun daneleridir (Cevdet, 1931, s. 46).

Her gün daha geniş sevmek,
Budur bence din, en güzel, en yüksek ve en gerçek;
Yirminci asr üzerinden gözlerimin şefkati
Yağmurunu ağlamış bir bulut gibi geçecek (Cevdet, 1931, s. 56).

Öyle bir Allah, bir din, Kur'an isterim ki
Yüreğinde tutuşsun merhamet ayetleri
Dinlemeye tahammül edecek kulağım yok,
Bu insan denizinden gelen şikâyetleri (Cevdet, 1932c, s. 51).

İnsan ve Âlemin Maddeye İndirgenmesi

Abdullah Cevdet'in din algısının bir yansıması olan insan ve âlem anlayışı da materyalist ve tekâmülcü/evrimci fikirler etrafında gelişmiştir. Ona göre insan, manası ve metafizik irtibatı nedeniyle değil, maddesi, antropolojik konumu ve biyolojik özellikleri bakımından değerlidir. Abdullah Cevdet'in belirgin bir ahiret inancına sahip olmaması da, insanın değerini dünya ile sınırlamasını sağlamıştır. Ona göre ahiret mefhumu, insanda bulunan sonsuzluk özleminin bir sonucudur (Yücebaş, 1960, s. 25-26).

Bu bakımdan ilahî dinlerin insan telakkisini de eleştiren Abdullah Cevdet, insanın varlıkların en şerefli olduğu (eşref-i mahlukat) inancını, tutarlı olmayan ahmakça bir fikir olarak görür. Ona göre insanoğlu, sonsuz bir gökyüzünün ortasında, sonsuzluğa nispetle sonlu ve küçük bir noktadan ibaret olan yeryüzünde yaşayan, atom büyüklüğünde bir canlıdır. Nitekim mikroskop altında binlerce kez büyütülerek teşhis edilen küçücük mikroplar, varlıkların en şerefli olarak kabul edilen bu varlığı humma cehennemine atabilmekte, öldürebilmekte ve en üstün zekâlılarını bile çeşitli hezeyanlara sürükleyebilmektedir. İnsan öldüğünde, solu canlar vücudunu didiklemekte ve bu durumda vücudumuzdan yayılan kokular en sefil hayvanların tiksinesini sağlamaktadır. İnsanı bekleyen bu akıbetten, onların en aptalı, dahisi, dilencisi, padişahı, ihtiyarı, genci, çirkini, güzeli, fakiri, zengini hatta peygamberi bile kurtulamamaktadır. Ona göre tüm bu örnekler, insanın "eşref-i mahlukat" olduğu inancının sorgulanmasını zorunlu kılmaktadır. Burada "Sen olmasaydın, sen olmasaydın, gökleri yaratmazdım." hadisine de değinen Abdullah Cevdet, bu hitaba muhatap olan bir varlığın, bu duruma düşmesini yadırgar. Ona göre bu halden kurtulmak oldukça basittir. İnsan, şerefini ve büyüklüğünü kendi dışındaki bir varlıktan almamalı, gayreti ve fazileti ile bunu elde etmelidir. Ona göre insanı bu şekilde en doğru biçimde konumlandıran eser, antropolog Doktor Verneau tarafından yazılan ve insanlığın doğal tarihinden bahseden *İnsanın Başlangıcı* adlı kitaptır (Cevdet, 1932e, s. 5691).

Abdullah Cevdet'e göre insanların birbirleri ile yaptıkları mücadeleler de, insanın şerefli bir varlık olduğu iddiasına ters düşer. Hayvanlar, içgüdüleri ile hareket ettikleri ve akılları olmadığı için birbirlerini yiyebilirler ve birbirlerine saldırabilirler. Ancak insanlar, akıl sahibi bir varlık olduklarından dolayı, birbirlerini öldürmeden yaşamak zorundadırlar. Çünkü insan, gıda ihtiyacını bir çok şekilde gidebilir. Bunun için birilerine zarar vermesi ya da mücadeleye girmesi gerekmez. Bu bakımdan insan kendi hemcinsiyle savaşmak yerine, mücadelesini sınai, zirai, ticari, fikrî ve ilmî sahada vermelidir. Uygulamada böyle olmadığını tespit eden Abdullah Cevdet, bu gerekçeyle insanın "eşref-i mahlukat" olduğu iddiasının çöktüğünü söyler (Meslier, 1929, s. 223 dn.).

Abdullah Cevdet'in kafasındaki üstün insanın özellikleri ise tamamen biyolojiktir. Az gelişmiş ülke aydınının görevi, bu özelliklere sahip olanları ortaya çıkarmaktır. Çünkü üstün özelliklere sahip olsa da gerekli bilimsel altyapıya sahip olmayanlar, bu hususları ortaya çıkaramazlar (Cevdet, 1308b, s. 3-7). Bu noktada Cevdet, tüm canlıların başlangıçtan itibaren embriyonik gelişmeden dolayı farklılaştığını iddia eden Alman filozof ve biyolog Ernst Haeckel'in etkisindedir. Toplumsal gelişim için biyolojik "elit" bir yönetimin başa geçmesini gerekli gören Abdullah Cevdet, bu grubun tespiti için beyin büyüklüğünün ölçü olarak kabul edilmesini öngörür (Cevdet, 1932b, s. 7-8). Bütün sorun, toplumda böyle bir grubun yaratılması için çalışmaktır. Çünkü toplumsal gelişme tüm toplum üyelerinin gelişimi ile değil, bu tür kimselerin ortaya çıkması ile sağlanabilir (Cevdet, 1916a, s. 22-23).

İnsanın değerini evrimci bir anlayışla fiziksel özelliklere göre belirleyen Cevdet'e göre, akli mükemmellikler açısından normal bir insan ile vahşi arasında olduğu gibi, insanla maymun arasında da bazı farklar vardır (Cevdet, 1916a, s. 49, 80-81). O, evrim fikrini benimseyenler tarafından dile getirilen insanın atasının maymun olduğu iddiasına katıldığını belirtir ve İslam'ın yaratılışla ilgili fikirlerini eleştirir:

"İnsanın Başlangıcı (Verneau'nun kitabı) insanı yerine oturtuyor, insan şeref ve büyüklüğünü kendi haricinden almış olmamalı, kendi cehd ve fazileti ile bunu vücuda getirmelidir. Bu konuda, "İnsanlar hayvandan türemiştir ve onların tanrı olmaları kaderleridir." diyen Jakopyan'ın fikrindeyim. İnsanın hayvanlardan gelmiş olması hakikatinde, insan adına hiçbir hürmetsizlik yoktur. Bir çömlekçinin çarkından ve elinden çıkmış bir testi olmaksızın, muazzam, bidâetsiz ve intihâsız tabiatın muazzam laboratuvarlarında milyonlarca seneler işlenerek tekâmül sahaları geçirmiş, mütekâmil bir hayvan olmak daha şerefli değil midir? Kendisi için cehennemler yanan, cennetler bezelen ve bu sözlerle avutulan veya korkutulan bir çocuk derekesinde kalmaktansa, mevcudatin muazzam seyli içinde ezel ve ebed ortasında ümitsiz ve korkusuz ve herhalde dik başla ve korkaklığı ve tezellülü istihfaf eden ve ölmeye hazır olan bir yiğit vaz'u vakarıyla kanunu tabiatın encâmını karşılamak, elbette şerefli ve izzetlidir." (Cevdet, 1932e, s. 5691)

İnsanın ruh ve bedenden oluşan bir canlı olduğunu kabul eden Abdullah Cevdet, ruhu da maddi bir cevher olarak algılama eğilimindedir. Ona göre ruh ve beden birbirine muhtaç olan iki varlıktır; dolayısıyla biri olmadan diğeri de var olamaz. Ruh ve beden ilişkisinin her dönemde üzerinde durulan ve çözülmeye çalışılan bir konu olduğunu belirten Abdullah Cevdet, ruhun mahiyetini ve bedenle ilişkisini açıklamak için "tefekkür" örneğini verir. Ona göre, insanın en özel fiillerinden olan tefekkür (düşünme), ruhi fiilleri ifade eden ve beyin (dimağ) tarafından meydana getirilen bir yetenektir (Cevdet, 1308b, s. 10). Bu konuda Cabanis, Vogt ve Moleschot gibi, materyalist düşünürlerin fikirlerini benimsediğini kaydeden Abdullah Cevdet, tefekkürün temas olunabilir, görülebilir ve tartılabilir şeylerden farklı olduğunu söyler. Buna göre tefekkür, beyinde özel bir şekilde bulunan mad-

delerin terkip, imtizaç veya faaliyetiyle meydana gelen maddi bir salgi olmayıp beynin maddelerinin anatomi ve fizyoloji altında bir neticeye varan faaliyetinin birleşmesi ile gerçekleşir (Cevdet, 1308b, s. 14-15).

Abdullah Cevdet'e göre zeka yahut tefekkür, bizzat madde olmasa da onun ürününe bağlılığı, kuvvetin ayrılmaz biçimde maddeye bağlanmasına benzer. Tefekkür; hararet, ışık ve elektriğin, maddi ürünlerinden ayrılamamasında olduğu gibi maddidir. Tefekkürün bir hareket şekli olduğunun tecrübe ile de ispatlandığını kaydeden Abdullah Cevdet, tefekkürün fizyolojisi konusunda Büchner'i takip ettiğini de belirtir (Büchner, 1911, s. 813-817). O, beynin işleyiş ve vazifesi ile akli faaliyet arasındaki bağlantı hakkında önemli sonuçlar verdiği için fizyoloji ilmine son derece önem verdiğini ifade eder (Cevdet, 1308b, s. 16). Ona göre ruh, dimağ denilen maddi kitle ile geçici ve tesadüfi bir şekilde bağlantılıdır (Cevdet, 1932b, s. 8-14). Bu irtibat hayvanlar sınıfının her türünde görülür. Abdullah Cevdet'e göre maddede tefekkür etme özelliğinin bulunduğu açıkça görülmektedir (Cevdet, 1308b s. 29-33).

Tahmin edileceği üzere Abdullah Cevdet'in âlemi maddeci ve determinist bir yapıya sahiptir. O, Gustave Le Bon'da olduğu gibi (Le Bon, 1913, s. 138-139) maddeyi hislerimize çarpan, sonu sınırı olmayan ve mesafeyi dolduran şeylerin tamamı olarak tanımlar. Ona göre her şey ya maddedir ya da onun bir ürünüdür. Böylece bütün varlıkları maddi cisimler olarak kavradığını belirten Abdullah Cevdet, maddenin sınırlı haline cisim denildiğini söyler (Cevdet, 1307a, s. 30). Âlem anlayışında, rahip Meslier'nin etkisinde olan Abdullah Cevdet, bu rahibin insan-kâinat ilişkisi konusunda oldukça yüksek bir görüş ve anlayışa sahip olduğunu belirtir. O, insanın ve kâinatın tesadüf eseri olmadığını ve varlıklar arasında bir tür sebeplilik ilişkisi bulunduğunu savunur. Kâinatı ihtiva eden tüm varlıklar, bir müessirin zorunlu eserleri olarak varlığını sürdürür. İnsanlar gerçek sebepler hakkındaki bilgisizliklerini örtmek için tesadüf kelimesini kullanırlar. Ancak insanlar bilmeseler de bu sebepler, kesin kanunlara uygun olarak fiil ve tesirde bulunmaya devam eder. Çünkü müessir olmadan eserin varlığı sözkonusu değildir. Onun burada müessir olarak belirlediği varlık ise şüphesiz tabiattır. Ona göre tabiat; mevcutların, muhtelif maddelerin, sonsuz terkiplerin ve gözlerimizin şahit olduğu çeşitli hareketlerin toplamıdır. Tabiatta bulunan her şey sabit kanunlara bağlıdır. Güneşi gezegenlerin merkezine koyan tesadüf değildir. Güneş tabiat-ı asliyesinin ve müteşekkil olduğu cevherin eseri olarak bu mevkiyi işgal eder ve gezegenlerde bulunan varlıkları ihya etmek için zorunlu olarak saçılır (Meslier, 1929, s. 98-100 dn). Abdullah Cevdet'e göre âlemin başlangıcı ve sonu olmadığı gibi âlemi oluşturan maddenin de başı ve sonu yoktur. Şüphesiz bu görüş, ilahî dinlerdeki yaratıcı tanrı fikrine terstir. O, maddenin yok olmadığını ispat için kimya ilminin verilerinden yararlanılması gerektiğini de kaydeder (Cevdet, 1307a, s. 30; 1307b, s. 107-108; 1307c, s. 115-116).

Âlem anlayışına şiirlerinde de yer veren Abdullah Cevdet, burada, varlıklar üzerinde düşünürken sonsuzluk fikrine güldüğünü, yokluk fikrinin kaçınılmaz bir sonuç olduğunu belirtir. Ona göre âlem değişir görünmekte, ancak değişmemekte, eşya birbirinde gizlenmekte, kâinat ise sürekli hareket etmektedir. Kimya ilminin bu hareketliliği ispat ettiğini belirten Abdullah Cevdet, mutlak olarak bir şeyin yok olmadığını ileri sürer. Ona göre zaman, bugün ve yarın fikrinin kaynağı da bu harekettir. Toprak ise her türlü canlılığın kaynağı ve anasıdır. Diğer gezegenlerde hayatın varlığı konusunda şüpheci davranan Abdullah Cevdet, yaşamın kaynağını ise materyalist teoriye uygun olarak açıklar. Buna göre, yeryüzünü kaplayan rüzgar, güneşten gelen ışıkla birlikte ve türlü özelliklere sahip mikroplarla birlikte hem hayatın hem de ölümün kaynağını oluşturur. Abdullah Cevdet, doğuyu sonsuza dek güneşin doğacağı yer olarak gördüğünü, gördüğü her şeyin ebediliğine inandığını ve ölüm korkusunun utanılacak bir durum olduğunu belirtir. Şiirlerinde, hayatın asıl manasını aşmak gerektiğini belirten Abdullah Cevdet, ezeliyet ve ebediyetin onu izzet ile baştanbaşa avuçlarına çektiğini, Yaratan'ın yaratılarda açıkça görüldüğünü, nice sırların açıkça ortaya çıktığını, yokluğu yok, varlığı da var olarak gördüğünü, zatının etle kemik ve kan yığını olduğunu unuttuğunu ve ruh olduğunu ileri sürmektedir (Cevdet, 1316, s. 13, 18-19, 27). Abdullah Cevdet'e göre asla yok olmayan madde sürekli bir dönüşüm halindedir. Kâinatı oluşturan her zerrede tekâmüle, yani sürekli ilerlemeye doğru bir eğilim bulunmaktadır. Bu husus her bir kan hücresinde apaçık görünmektedir. Örneğin madde, hayatın ateşi ile tutuşarak can olmakta; maddedeki bu hayat arzusu, evrenin de yaşam kaynağını (cân) oluşturmaktadır. Kâinat, süratle kemal noktasına doğru hareket etmekte, hayatın asıl amacı da o noktaya doğru yüksel mektir (Cevdet, 1928, s. 4866).

Sonuç

Abdullah Cevdet'in düşünce dünyası, çoğunlukla eserlerini aktardığı ve açıkladığı kişilerin fikirleri etrafında oluşmuştur. Onun din algısı da din karşıtı, batılı materyalist ideolojilerin bir derlemesidir. Bu algının oluşumunda; Isnard, Büchner, Meslier, Verneau, Gustave Le Bon ve Dozy başta olmak üzere birçok yazar ve filozofun katkısı olmuştur. Bu görüşleri yaymak için İslam dininin içeriğinden yararlanan Abdullah Cevdet, dinî metinleri serbestçe yorumlamakta ve iddialarını; Mevlânâ, Muhammed Abduh, Mearrî ve Cürcânî gibi dinî otoritelerden alıntılarla güçlendirmeye çalışmaktadır. Onun dinde reform yanlısı gibi görülen bu eleştirileri, muhteva olarak bir din eleştirisidir ve dinin yerine Batılı ideolojileri ikame eden yeni bir dini öngörmektedir. Bilimsel materyalizmin egemen olduğu bir toplumu hedefleyen Abdullah Cevdet, amacına giden yolda tedricî bir yöntemle işine yarayan

her düşünceden yararlanmıştı. O çoğu zaman, radikal tespitleri, sert fikirleri ve yerine göre değişen yöntemleri ile din karşıtı ve düzen aleyhtarı olarak ün yapmış, böylece kendi belirlediği yöntemden ve hedef kitlesinden de uzaklaşmıştır. Dönemin dinî otoriteleri tarafından şiddetle eleştirilen Cevdet, kendisini reformcu, yenilikçi ve felsefi açıdan dindar bir kişi olarak takdim etmiş; taassubun, gerici fikirlerin ve batıl inanışların karşısında olduğunu belirtmek durumunda kalmıştır. Onun benimsediği din, bilimsel materyalizmi desteklemekte, fazilet ve vicdani ahlak olarak belirlemekte, tanrıyı merhamet ve sevgi değerlerini temsil eden bir varlık olarak algılamakta, insan ve âlemi maddeye irca etmektedir. Bu nedenle onun faaliyetlerini din ve materyalizmi telif etme çabası olarak görmektense, dini materyalizmde eritmeyi amaçlayan “ideolojik bir indirgemecilik” olarak nitelemek daha doğrudur. Esas önemli konu ise Abdullah Cevdet'in temsil ettiği bu algının, Cumhuriyet Türkiye'sine nasıl intikal ettiği ve günümüz toplumunun din anlayışının şekillenmesini nasıl etkilediğidir.

Kaynakça

- Akgül, M. (1999). *Türk modernleşmesi ve din*. Konya: Çizgi.
- Âli, Emin (1921). Bahâi Hareketi Hakkında İlmî Bir Tettebbu. *İctihad*, 140, 2952–2955.
- Âli, Emin (1922a) Bahâi Hareketi Hakkında İlmî Bir Tettebbu. *İctihad*, 142, 2983–2985.
- Âli, Emin (1922b) Bahâi Hareketi Hakkında İlmî Bir Tettebbu. *İctihad*, 143, 2999–3003.
- Alkan, N. (2005). Abdullah Cevdet and Bahai religion. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 68, 1, 1-20.
- Berkes, N. (1998). *The development of secularism in Turkey*. London: Hurst&Company.
- Büchner, L. (t.y.). Madde ve kuvvet (c. 1, çev. A. N.-B. Tefvik) İstanbul: Müşterekülmenfaa Osmanlı Şirketi.
- Büchner, L. (1911). Tefekkür (çev. A. Cevdet). *İctihad*, 29, 813-817.
- Cevdet, A. (1307a). Herkes için kimya, ilk malumatlar. *Musavver Cihan*, 4, 4, 30.
- Cevdet, A. (1307b). Herkes için kimya, hâzımı karbon ve hâssaları. *Musavver Cihan*, 14, 107-108.
- Cevdet, A. (1307c). Herkes için kimya, hâzımı karbon ve hâssaları. *Musavver Cihan*, 15, 115-116.
- Cevdet, A. (1308a). Ramazan bahçesi. *Tulûât* içinde (s. 82-110). Dersaadet: Alem.
- Cevdet, A. (1308b). *Fizyolociya-ı tefekkür*. İstanbul: İstapan.
- Cevdet, A. (1316). *Masumiyet*. İstanbul: İstapan
- Cevdet, A. (1329). Dil mesti-i Mevlânâ. *İctihad*, 86, 1900-1902.
- Cevdet, A. (1330). Rahip Jan Meslier. *İctihad*, 127, 4071.
- Cevdet, A. (1905). Une profession de foi. *İctihad*, 6, 89.
- Cevdet, A. (1907). *Müslümanlar uyanın: İkaz-ı Müslim* (çev. A. Cevdet). Kahire: Matbaa-i İctihad.

- Cevdet, A. (1908). Jul Sezar tercümesi, ifade-i mütercim. *İctihad*, 358, 5895.
- Cevdet, A. (1912). *Hadd-i te'dib, Ahmed Rıza Beye açık mektup*. İstanbul: Matbaa-i İctihad.
- Cevdet, A. (1916a). *Dimağ ve melekât-ı akliyyenin fizyolocya ve hıfzısıhhası*. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Cevdet, A. (1916b). *Fünûn ve felsefe ve felsefe sânihaları*. İstanbul: Polska Akademia.
- Cevdet, A. (1922). Mezheb-i Bahâullah-dini ümem. *İctihad*, 144, 3015.
- Cevdet, A. (1923). Darwinizm. *İctihad*, 155, 3202.
- Cevdet, A. (1924). Sebilü'r-Reşâd'a cevab. *İctihad*, 171, 3445.
- Cevdet, A. (1926). Din ve terbiye-i vicdaniyye. *İctihad*, 197, 3862-3863.
- Cevdet, A. (1928). Abdullah Cevdet'in şiiri. *İctihad*, 256, 4866.
- Cevdet, A. (1931). *Karlı dağdan ses*. İstanbul: Orhaniye.
- Cevdet, A. (1932a). *Cihân-ı İslâm'a dair bir nazarı tarihi ve felsefi*. İstanbul: Necm-i İstikbal.
- Cevdet, A. (1932b). *Dimağ ile ruh arasındaki münasebet-i fenniyyeyi tedkik*. İstanbul: y.y.
- Cevdet, A. (1932c). *Düşünen musiki*. İstanbul: Milli Mecmua Matbaası.
- Cevdet, A. (1932d). İctihad'ın müdür fikirleri. *İctihad*, 343, 3270.
- Cevdet, A. (1932e). İnsanın başlangıcı. *İctihad*, 342, 5691.
- Dozy, R. P. (1908). *Tarih-i İslamiyet* (çev. A. Cevdet) İstanbul: Matbaa-i İctihad.
- Ergin, O. (1942). *Balikesirli Abdülaziz Mecdi Tolun, hayatı ve şahsiyeti*. İstanbul: Kenan.
- Fiğlalı, E. R. (1994). *Babilik ve Bahailik*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Fiğlalı, E. R. (1983). *Çağımızda itikâdî İslâm mezhepleri*. Ankara: y.y.
- Hanioğlu, Ş. (1981). *Bir siyasal düşünür olarak Abdullah Cevdet ve dönemi*. İstanbul: Üçdal
- Hanioğlu, Ş. (1997). Garbcılar: Their attitudes toward religion and their impact on the official ideology of the Turkish Republic. *Studia Islamica*, 86 (2), 133-58.
- Hanioğlu, Ş. (2001). *Preperation for a revolution, the Young Turks, 1902-1908*. Oxford: Oxford University Press.
- Hanioğlu, Ş. (2005a). Blueprints for a future society: Late Ottoman materialist on science, religion art. In E. Özdalga (Ed.), *Late Ottoman society* (pp. 28-116). London-Newyork: Routledge.
- Hanioğlu, Ş. (2005b). *Dindar bir dinsiz ya da dinsiz bir dindar: Dr. Abdullah Cevdet ve modern Türk toplumu*. <http://www.zaman.com.tr/webapp-tr/haber.do?haberno=210358>. adresinden 21 Temmuz 2011 tarihinde edinilmiştir.
- Hayyam, Ö. (1926). *Rubâiyât-ı Hayyam ve Türkçe tercümeleri* (çev. A. Cevdet). İstanbul: İkbâl Kütüphanesi.
- Hüseyinzade, A. (1932). Abdullah Cevdet. *İctihad*, 358, 5896.
- İnal, İ. M. (1999). *Son asır Türk şairleri* (C. 1). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Kandemir, F. (1932). *Zindan hatıraları (1848-1908): Bir devrin siyasi ve fikri tarihi*. İstanbul: Sinan.
- Kaygusuz, B. N. (2002). *Bir roman gibi*. İstanbul: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını.
- Koçu, R. E. (1958). Abdullah Cevdet. *İstanbul ansiklopedisi* içinde (c. 1, s. 37). İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi.

- Kuran, A. B. (1945). *İnkılap tarihimiz ve İttihad ve Terakkî*. İstanbul: Tan.
- Le Bon, G. (1327). *Rûhu'l-Cemâa* (çev. A. Cevdet) Dersaadet: Uhuvvet.
- Le Bon, G. (1913). *Asrımızın nusûsu felsefisi* (çev. A. Cevdet). İstanbul: İctihad.
- Lewis, G. (1980). Djewdet. In *Encyclopedia of Islam* (New Ed., Vol. 2, p. 533). Leiden: E.J.Brill.
- Mardin, Ş. (1964). *Jön Türklerin siyasi fikirleri 1895-1908*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Meriç, C. (1976). *Bu ülke*. İstanbul: Ötüken
- Meslier, J. (1929). *Akl-ı selîm* (çev. A. Cevdet). İstanbul: Devlet.
- Ortaç, Y. Z. (1960). *Portreler*. İstanbul: Akbaba.
- Özgül, M. K. (2002). Abdullah Cevdet. *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi* içinde (c. 1, s. 46-47.). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Polat, N. H. (2000). İctihad. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 21, s. 446-448). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Shakespeare. (1908). *Julius Caesar* (çev. A. Cevdet). Mısır: y.y.
- Ülken, H. Z. (1979). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi* (C. 1). İstanbul: Ülken.
- Yücebaşı, H. (1960). *Yedi şairden hatıralar*. İstanbul: Nuri Dizerkonca.

Doctor Abdullah Cevdet's Perception of Religion

Osman Demir*

Abdullah Cevdet (1869-1932) is a doctor, poet, translator, radical thinker and one of the ideologists who led the westernization movement in the Ottoman Empire. After his elementary education in south-eastern Turkey he came to Istanbul as a religious student. After joining the Military Medical Academy in Istanbul (1889) he was soon influenced by scientific materialism, social Darwinism, and positivism. It is known that he wrote a poem praising the Prophet before that time. When he was a young student he was deeply affected by the book of Felix Isnard, *Materialism and Spiritualism*, which maintains the necessity of moral values for social development and assigns the task to materialism rather than religion. Cevdet, who tried to spread his ideas through translations, books, and articles, thought that political choices are means for philosophical aims and that all concepts are in fact arranged by philosophy. He also took an active role in political movements such as the Committee of Union and Progress (CUP) and was arrested several times for this involvement. The journal *Ictihad* which is based on materialistic values and comprises translations of anti-Islamist thoughts has played a great role in spreading his ideas. But his reputation as a materialist occurred when he translated Dozy's book *Tarih-i Islamiyet*.

Positivism which was the major current of that period was a major influence in Cevdet's perception of religion. As he accepted that religion was useful for centuries but that now it should not be applied, it had to be replaced by a system based on reason and science. For this reason he tried to reconcile religion and science. For him the commander of science is philosophy which saves man from incorrect suggestions. Abdullah Cevdet considered philosophy as a method that strives to isolate the religious community from religion, and he tried to support his ideas with Islamic sources. In his last years Cevdet turned to the Bahai religion and conceived it as a system which had all the principles needed to formulate the human character. In his mind it is also the program that represents the ideal religion. That is why it is very difficult to advo-

* Assist Prof., Çanakkale Onsekiz Mart University Department of Basic Islamic Sciences
Correspondence: osmandemir@comu.edu.tr, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Terzioğlu Yerleşkesi, Çanakkale, Turkey.

cate that Cevdet only rejects superstitions and bigotries in religion. His espousal of the Bahai religion contradicts the identity of Islam as being the last and universal religion.

Abdullah Cevdet attempted to fill the gap which was caused by reducing religion to science with a secular system of values which revolved around the concept of moral virtue and conscience. According to him the irreligious society can live in a good way, but the society that does not believe in virtues will start to collapse. He separated religion and morality like Isnard did and did not accept a religious foundation for morality. He thought that religions will disappear over time and a firm and real sense of morality is sufficient for humanity to manage itself. For this reason for him it was the training of religion which was inadequate to improve humanity. He suggested that ethical education should be devoid of responsibilities and obligation, and that in this way it would be possible to achieve a high level of morality. Cevdet indicates that love will be the base of this understanding of new morality and asserts that it will make people virtuous in the sense of being philosophical.

Abdullah Cevdet was influenced by the idea of the "public spirit" defended by Gustave Le Bon concerning the issue of profiting from the content of Islam. According to him it is necessary to transport to the Muslim vessels new blood in order to end the impact of religion on society and to benefit from the progressive principles of Islam. Islam was also perceived as a tool in the political field by Cevdet and his friends. He also considered that Islam had been playing an important role in the regression of the Ottoman Empire and he thought that this could be abolished gradually. His references to Islamic sources aim not to contradict the public understanding of religion. It is claimed that materialism was in the center of that methodology. He quotes in this context verses of the Qur'an, Prophet's sayings, and the ideas of Muslim authors. For this reason he claims that the idea of evolution has been alluded to in the Qur'an, advocated by the Prophet and appropriated by Islamic scholars. Thus he attempted a very difficult job such as fusing Islam with materialism. However he does not hesitate to praise Islam and its Prophet in many places. These intentional statements put forward by Abdullah Cevdet caused a confusion in the public mind, so he was obliged to continuously declare his real purpose. This difference between his speeches and his attitudes have not been successful in eliminating the hesitations about his religiosity.

Cevdet's perception of religion derived him to the belief of God with the dominant aspects of love and mercy. For that reason he states that he cannot reconcile God's mercy and goodness with the evils in the universe, so that he questions divine justice. According to Cevdet every creature is related to the divine will; therefore one bears real responsibility for all acts. Cevdet's conception of God does not prevent Him from doing good acts, because if He is truly generous He should not take back given things. Also Cevdet claims that it is not fair for Him to wait for thanks from mankind for His blessings. As such according to Cevdet it is not right for God to create an ungrateful

person and persecute him for that reason. As a result, Cevdet also opposed the idea of a god who gives people responsibilities and in turn promises them a variety of rewards and punishments. What is essential for the human being is to be good without fear of punishment and hope of reward. Cevdet also claims that the principle of “good and evil is from Allah” has been misunderstood by Muslims, so he comments on this in a way which emphasizes human activity. He criticizes the present form of understanding of reward and punishment in religion. For him this kind of understanding does not suit his belief of God. According to Cevdet to accept the supreme being who governs the universe as He wishes is a belief which leads people to incurable irrationality and makes the human soul humiliated. Beyond this, in Cevdet’s view, to believe in God who is omnipotent and has a possibility of forgiving everybody, even the sinners is harmful to morality. Thus Cevdet states that morality based on religious values is very weak, so he advises a morality based on the idea of philosophers that are free from metaphysical obligations. The metaphor of an endless ocean to describe God’s mercy by Muslims serves thieves, murderers, thugs and tyrants.

Abdullah Cevdet’s understanding of man and nature is a reflection of his perception of religion. According to him man is valuable not in terms of his meaning and metaphysical situation but because of his matter, his anthropological position and his biological features. For that reason he finds the idea of “most honorable” (ashrafi makhluqat) which is advocated by religions as a foolish idea. According to him the situation of people in the world and their struggles with each other contradicts that idea. Cevdet clearly supports the idea of evolution and believes man’s development from apes, and he also criticizes the views of Islam about creation. He accepts the human as a creature composed of body and soul. He considers soul as a material matter and presents “thinking” as an example to explain the relationship between body and soul, saying it was produced by the brain. Cevdet’s universe is a materialistic and deterministic structure. He grasps all being as material objects and rejects the existence of coincidence in universe. There is no beginning and end for the universe, because the data of the science of chemistry proves that.

As a result, Abdullah Cevdet’s perception of religion was composed by the works of western materialist ideologies which he quoted. He also benefited from the content of religion in order to spread these views and presented his claims freely with quotations from religious authorities and religious texts. These criticisms seem to be directed against the wrong understanding and the implementation of religion, but turn to be rejection of religious concepts. In this model of religion he designated materialism as religion and love and virtue as morality. Then it is more accurate to qualify his activities not as an attempt of fusing religion and materialism but as ideological reductionism which aims to melt religion into materialism. In this regard his views on religion and Islam is purposeful, suspicious and destructive.